

Марија Копривица

Филозофски факултет, Београд - Србија

ПРОТОПОП ДВОРСКИ И ЕГЗАРХ У СРПСКОЈ СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ЦРКВИ

Апстракт: Рад се бави питањем сличности достојанства протопопа дворског и егзарха у средњовековној српској Цркви. Посебну специфичност представљају протопопи дворски који се у српским изворима помињу једино у Жичкој повељи, на самом почетку самосталности српске Цркве. На основу овог извора, могуће је реконструисати њихов положај, статус и дужности. Посебно треба истаћи да су у српској Цркви, од самог оснивања, постојале као одвојене службе протопопа дворског и протопопа намесника епископа у већим местима. У каснијим изворима помињу се егзарси са готово истим дужностима које су обављали протопопи дворски. О начину прикупљања епископских прихода има мало података, па је расветљавање овог дела посла протопопова и егзарха од значаја и за изучавање црквених пореза. Душанов законик регулише положај егзарха као епископских изасланика и прописује да морају бити калуђери.

Кључне речи: протопоп, егзарх, протопоп дворски, Жичка повеља, средњовековна Србија.

Протопопи спадају у достојанственике у православној Цркви, били су постављени из редова презвитера и имали су посебна задужења. Достојанственика је у православној Цркви било више степена, они су управљали црквеном имовином, били задужени за чување списа и реликвија и имали значајну улогу у богослужењу. У српској Цркви средњег века, поред протопопова, постојали су: синђел, протосинђел, економ, еклесијарх и још нека достојанства. Тешко је извести директну аналогију српских протопопова са само једним достојанством у првобитној Цркви. Постоје мишљења да они воде порекло од хорепископа или периодевта, а директна аналогија изводи се са протопрезвитерима, протојерејима и егзарсима који се појављују у византијској Цркви. У српским изворима, нарочито у оним у којима се осећа грчки утицај, протопопи се углавном доводе у везу са достојанством егзарха. Ипак, праву аналогију није ни потребно успостављати, српска Црква као самостална имала је своје специфичности¹.

Подаци о првим српским протопоповима налазе се у Житијима Св. Саве од Доментијана и Теодосија. Доментијан наводи да је Сава Немањић, као први српски архиепископ, поставио за протопопове своје ученике. О постављењу првих протопопова постоје конкретнији подаци у изворима, па се са већом сигурношћу може рећи да су протопопи постављени на Сабору у Жичи на Спасовдан 1220. године. Говорећи о овом Сабору, Доментијан време именовања протопопова смешта

¹ Никодим Милаш, *Достојанства у православној цркви по црквено-правним изворима до XIV века*, Шибеник 2008, 56-75, 105-113; *Лексикон српског средњег века*, Београд 1995, протопопа (Р. Милошевић), 597-598.

после постављења епископа и освећења цркве у Жичи: „Након овога опет изабра од својих ученика богоразумне мужеве и постави их као протопопове; и њих опет посла на све стране свога отачаства да испуњавају недостатке“². Говорећи о истом догађају, Теодосије у Житију Св. Саве користи израз егзарх, а не протопоп. Узроке коришћења термина егзарх код Теодосија треба тражити у чињеници да је његово Житије писано крајем XIII века (1290–1292. године) и да је као писац под већим грчким утицајем. Ипак, не може се утврдити да ли се већ крајем XIII века у Србији разликују достојанства протопопа и егзарха. По свему судећи, разлика у изразу коришћеном у два житија није од великог значаја, јер је контекст у коме се помиње протопоп или егзарх исти³.

У Византији је дворски протопоп (*palatii protopapas*) службовао уз царски двор и уз патријарха. Дворски протопопови су у византијској Цркви представљали значајне црквене достојанственике, не само уз патријарха, већ и уз епископе или митрополите. О великим празницима, ако је патријарх био спречен, службу је обављао протопоп дворски, а када је литургију обављао патријарх, он је имао први глас⁴. Постојање протопопа на српском краљевском или царском двору није потврђено у изворима. Слично као и у Византији, и српски протопопови дворски били су обавезни на архиепископском или патријаршијском двору. Ипак, достојанство протопопа дворског и његова служба не може се везати само за њихово присуство на дворовима црквених поглавара, већ представља једну ширу и комплекснију институцију у српској Цркви средњег века.

На простору насељеном Србима, пре формирања српске Цркве, протопопови, а вероватно и дворски, деловали су у оквиру Охридске архиепископије. Познато је да се почетком XI века под јурисдикцијом ове аутокефалне архиепископије помињу епископска седишта: Рас, Ниш, Браничево, Београд, Тримон (Срем), Призрен, Липљан, у још неке на чијој су територији живели и Срби⁵. У једном писму у синиљону архиепископа Димитрија Хоматина, за прилепског протопопа наводе се и неке дужности протопопова⁶. Овај протопоп није дворски, већ један од оних који су деловали као епископски намесници у већим местима. Ипак, архиепископ напомиње да је у ранијем периоду долазило до злоупотреба у прикупљању епископских прихода и да су сакупљачи неправедно увећавали данак свештенству⁷.

Треба нагласити да је у српској Цркви у средњем веку постојала разлика између протопопова у ужем смислу и протопопова дворских. Сам назив – дворски – говори о томе да су службовали при епископском двору, за разлику од протопопова намесника у већим местима. У прилог томе да су, од самог почетка српске Цркве, постојале разлике међу протопоповима, говори и чињеница да један од првих српских

2 Доментијан, *Житије Св. Саве*, прир. Љ. Јухус-Георгиевски, Београд 2001, 242-245.

3 Теодосије, *Живот Светог Саве*, Стара српска књижевност I, прир. Д. Павловић, Нови Сад 1966, 194.

4 Никодим Милаш, *Достојанства*, 62-64.

5 Стојан Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века, Хрисовуље цара Василија II од 1019. и 1200. године*, Изабрана дела II, Списи из историјске географије, Београд 2003, 63-102;

6 Александар Поповић, *Представа о Јужним Словенима у писмима охридског архиепископа Димитрија Хоматина*, Ниш и Византија VII (2008), 340.

7 Demetrii Chomateni Panemata diafoga, rec. G. Prinzing, Verolini 2002, 430-433; Радослав Грујић, *Скопска митрополија*, Скопље 1935, 46-48; Радомир Милошевић, *Друштвени положај православног свештенства у средњовековној Србији*, Београд 1984, 11-13.

законских споменика, Жичка повеља, помиње дворске и друге протопопове⁸. Душанов законик прописује да се протопопови постављају у трговима и градовима да сузбијају утицај латинске јереси⁹. По свему судећи, протопопови су и раније постављани у већим местима, као епископски изасланици и намесници. Такви протопопови постојали су током средњег века и у каснијем периоду, а понекад се називају само протама. Они нису монаси, већ изабрани представници миријског свештенства, утицајни и у свом окружењу, а често су обављали и административне послове. По свему судећи, ове две групе достојанственика постојале су одвојено и независно од оснивања самосталне српске Цркве. Ипак, они су, као епископски најближи помоћници и црквени службеници, били упућени једни на друге и сарађивали.

Ако се уско сагледа једини податак о дворским протопоповима у Жичкој повељи, уз сазнање да је Жича седиште архиепископије, могао би се извести непотпун закључак да су они били искључиво помоћници српских архиепископа. Ипак, они нису били само помоћници у богослужбеним пословима, као већ описани дворски протопрезвитери на византијском царском или патријарховом двору. Већ је Р. Грујић указао на то да су српски протопопови дворски били постављени уз све епископије¹⁰. Ово није специфичност само српске Цркве, већ је напоменуто да су и у Византији и у Охридској архиепископији, уз епископе и митрополите, постављани дворски протопопови.

О протопоповима српске Цркве има веома мало изворних података, о дворским још мање, а они су често контрадикторни по питању јесу ли они монаси или световњаци. Канонско право наглашава да је ово достојанство презвитерског чина, али он се може добити и из монаштва¹¹. По свему судећи, дворски протопопови били су искључиво монаси. Они се помињу као Савини ученици, а и Душанов законик предвиђа да се за егзархе постављају калуђери¹². Са друге стране, у изворима се помињу протопопови као власници већих земљишних поседа са зависним људима на њима, али они имају друга задужења, тј. нису дворски протопопови.

Одредбе о дворским протопоповима налазе се у две верзије Жичке повеље: у старијој Повељи из времена Стефана Првовенчаног (на северном зиду манастира) и у млађој верзији (на јужном зиду)¹³. Иако је ово једини помен дворских протопопова, са већом сигурношћу се може претпоставити да су они деловали током дужег периода српске средњовековне државе, али и да је њихова служба претрпела неке измене.

8 Значајнија издања Жичке повеље: Franc Miclosich, *Monumenta Serbica, spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii*, Београд 2006, 11-16; Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912/571-575, Александар Соловјев, *Одабрани споменици српског права од XII до краја XVI века*, Београд 1926, 17-23; Егон Фекете, *Учеиће Светог Саве у изради жичке повеље*, Зборник Матице Српске за филологију и лингвистику 2 (1959), 76-87; Душан Синдак, *Једна или две Жичке повеље*, Историјски часопис 14-15 (1963-1965), 309-315; Бранислав Живковић, *Жича – цртежи фресака*, Београд 1985, 38-39; Љиљана Дурковић-Јакшић, *О Жичкој повељи*, *Наша прошлост* 3 (1988), 49-57; Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, прир. Љ. Јухас-Георгијевска, Београд 1999, 112-119. Постојање треће Жичке повеље, исписане на зиду храма у основи спољњег лука, потврдио је Г. Суботић, *Трећа Жичка повеља*, *Зограф* 31 (2006-2007), 51-58, али у овој верзији нема законских одреди већ се само наводе нови поседи дати манастиру.

9 Стојан Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354. године*, Београд 2004, 12, 153-154.

10 Радослав Грујић, *Средњовековно српско парохијско свештенство*, Скопље 1923, 45.

11 Никодим Милаш, *Православно црквено право*, Београд 1926, 272-277.

12 Теодосије, *Живот Св. Саве*, 194; Доментијан, *Житије Св. Саве*, 242-245; Стојан Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 35, 169-170.

13 Бранислав Живковић, *Жича – цртежи фресака*, 38-39.

У старијој верзији Жичке повеље наводи се: „И над овим што се прилаже овој цркви да нема протопоп дворски никакву власт, него што долази или од попова или од влаха или земљана и поповска бир која долази од попова, половина да се узима за ову цркву“. У млађој верзији Повеље, овај члан о протопоповима дворским има исти смисао са мањим изменама: „И у овим жупама које приложисмо цркви Спаса нашега, да немају протопопови дворски никакву власт а оно што долази од попова или од влаха или земаљских људи, што је поповски бир, што се узима на људе, да се све то узима за ову цркву. А у жупама које су дошле под друге епископије да узима протопоп дворски половину бира поповског, а оно што је врховина поповска да од тога не узима протопоп делове него све то епископ да узме“¹⁴.

У Жичкој повељи протопоп дворски појављује се као изасланик архиепископа, у том периоду Саве Немањића, али треба нагласити да је он уједно био епископ епархије, са седиштем у Жичи. У овом извору протопопови дворски помињу се у множини, тако да се може закључити да их је било више. У српској историографији нема пуно тумачења ове одредбе Жичке повеље, а нарочито се не истиче разлика између протопопова уопште и протопопова дворских¹⁵.

Најпре треба уочити да се веома слична одредба наводи у две варијанте. На северном зиду, према Повељи Стефана Првовенчаког из 1220. године, наводи се да протопоп дворски „нема никакву власт (област)“ над поседима датим жичком манастиру. Јужни натпис допуњује овај тиме што појашњава да се то ограничење односи на првобитно дате поседе. Овај део члана скоро се понавља у оба натписа, главна разлика јесте у томе што у првој верзији половина прихода припада манастиру, а у другој „све то узима се за цркву“. Млађи натпис на јужном зиду (највероватније из 1224. године) садржи и текст који се односи на нове придодате поседе манастиру¹⁶. Дакле, жичко властелинство није обухватало само територије под јурисдикцијом жичког епископа, већ и области под дугим епископима. Приходи жичког епископа уступљени су манастиру, док је питање регулисања права других епископа било сложеније и Повељом се тачно одређује који део прихода припада манастиру, а који епископима. Поседи жичког властелинства не представљају једну повезану целину, већ су груписани у неколико међусобно удаљених скупина насеља¹⁷.

Најпре треба дати основне напомене о поповском биру и врховини који се помињу у Жичкој повељи. Попови су плаћали врховину свом епископу на име признавања њихове духовне власти. Жичка повеља епископима гарантује овај приход. Епископу је припадао и бир који су давали сви зависни људи. Ову дажбину су вероватно прикупљали попови и предавали је протопоповима. Жичком епархијом руководио је архиепископ, па су са простора Жичке епархије, по праву, њему требали да припадну врховина и други црквени порези. У првобитној верзији Повеље врховина се не помиње као приход уступљен манастиру, па се може закључити да је она и даље остала приход (архи)епископа. У млађој верзији Повеље врховина се даје

14 Према преводу Љ. Јухас-Георгијевске, у: Стефан Првовенчани, Сабрана дела, 114-117.

15 Душан Синдак, *Једна или две Жичке повеље*, 309-315; Радомир Милошевић, *Друштвени положај*, 6-7; Теодор Тарановски, *Историја српског права у немањићкој држави*, Београд 2002, 103-104.

16 Душан Синдак, *Једна или две Жичке повеље*, 313-314.

17 Гавро Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство*, Историјски часопис 4 (1952-1953), 147-168.

Жичи, али само са поседа манастирског властелинства. Тако је архиепископу, ипак, остало да убире врховину и бир са оних делова своје епархије који нису били у оквиру манастирског властелинства. Жичко властелинство имало је поседе и изван ове епархије. Повеља гарантује приходе од врховине другим епископима. Са тих поседа, манастиру је припадала само половина поповског бира¹⁸.

Тумачење одредбе о поповском биру у Жичкој повељи у историографији изазвало је велику забуну. Наиме, старија историографија, не знајући да натписи на зидовима храма припадају двома повељама, доноси различите закључке о поповском биру. Још већа грешка направљена је у самом читању и стављању интерпункције у издањима повеље¹⁹. У већини издања и тумачењима Повеље реч *земљана* повезивана је за *поповски бир*, што је погрешно. Због ових грешака, и неки веома знаменити аутори закључили су да је бир узиман од земље²⁰. На основу текста млађег натписа, који садржи сличну одредбу, једноставним упоређивањем, могуће је закључити да су *земљани* (*замљана*) из старијег натписа аналогни са *земаљски људи* у млађој верзији. Уз то, у млађем натпису изричито се наглашава да се бир „узимље на људех“. То јасно указује да бир није земљарина, већ да је наплаћиван од људи и да спада у групу пореза главарина. Дакле, из података у Жичкој повељи, може се закључити да су бир плаћали сви зависни људи, наплаћивао га је епископ преко својих протопопова дворских²¹.

На примеру жичког властелинства, протопопови дворски у служби Жичког (архи)епископа прикупљали су ове дажбине и у корист манастира. А протопопови дворски у служби других епископа сакупљали су само део дажбина на жичком властелинству, док су на осталим деловима своје епархије имали сва права²².

18 Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 114-117; Радислав Грујић, *Парохијско свеиштенство*, 61, 68; Душан Синдик, *Једна или две Жичке повеље*, 313-314; Душанка Динић-Кнежевић, *Прилог проучавању свеиштенства у средњовековној Србији*, Годишњак Филозофског факултета у Новом саду X I/1 (1968), 56-57; Радомир Милошевић, *Друштвени положај*, 6-8; Лексикон српског средњег века, врховина, 107-108 (Д. Динић-Кнежевић); Теодор Тарановски, *Историја српског права*, 103-104;

19 У оригиналу је у тексту повеље и натписа стојало: „**иѡ что дохѡди или отъ поповѡ или отъ влахѡвъ или земљна поповска бир...**“ У издањима је зарез стављен само после речи **влахѡвъ** (а не после свих набројаних термина) и на тај начин је израз **земљна** стављен у погрешан контекст и придружен поповском биру. Израз **земљна** је генитив од *земљани*, у значењу земљорадника, зависних сељака и треба га надовезати на „од попова или влаха“, а никако повезати са „поповска бир“. Иако нема изричите потврде, бир су вероватно прикупљали попови па се зато у Жичкој повељи наводи као „поповска бир“.

20 Због нетачног читања, старији аутори, најпре Тарановски, доносили су закључке да је бир двојаки, да су један део плаћали попови епископу од земље а да је други део наплаћивао господар земље. Синдак иако је установио да је Жички натпис састављен од две повеље остао је при ставу да је бир наплаћиван од земље и то у корист господара земље. Грујић није доносио закључке о томе да ли је бир узиман од људи или од земље, али је такође погрешно закључио да бир припада дворском протопопу, а касније окружним протопоповима. Радислав Грујић, *Парохијско свеиштенство*, 62; Душан Синдик, *Једна или две Жичке повеље*, 313-314; Теодор Тарановски, *Историја српског права*, 103-104; Нажалост, ни каснији истраживачи нису исправили ову погрешку, већ само преносе ставове предходника.

21 Стојан Новаковић, *Законски споменици*, 571-575; Душанка Динић-Кнежевић, *Прилог проучавању свеиштенства*, 56-57.

22 Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 114-117; Радислав Грујић, *Парохијско свеиштенство*, 61, 68; Душан Синдик, *Једна или две Жичке повеље*, 313-314; Душанка Динић-Кнежевић, *Прилог проучавању свеиштенства* 56-57; Радомир Милошевић, *Друштвени положај*, 5-9;

Мишљења да су протопопови задржавали део прихода које су сакупљали су без основа. Они су монаси, службеници епископског двора, и црква их издржава. Нема ни изворних података, а ни основе за њихово учешће у деоби прикупљених пореза, а нарочито да су половину задржавали за себе²³.

Дакле, основна дужност протопопова дворских јесте прикупљање епископских прихода од попова (и посредно од верника). У српским изворима се не помињу никакве друге држности дворских протопопова, док се у византијским помињу већ наведене обавезе у богослужењу²⁴.

Кад се у српским законским изворима за неку област каже да је „слободна од протопопова“, то значи да је део или цео износ црквених дажбина (бир и врховина, црквени доходак) не припадају епископу, већ су уступљени неком другом кориснику, углавном манастирима. То не значи, увек, да су попови и верници били ослобођени плаћања ових намета, већ да су и даље плаћали новом кориснику, с тим што су епископима углавном надокнађени губици на неки други начин²⁵. На бањском властелинству постојале су неке специфичности у погледу организовања протопоповске службе: „Протопопа да поставља игуман свога црквенога човека“²⁶. Наведени члан Повеље може се тумачити једино тако да ранији епископски приходи, које је прикупљао протопоп, припадају манастиру. С обзиром на то да игуман уређује само манастирски живот и никако нема право да постављање чиновна у Цркви, може се закључити да протопоп на бањском властелинству није имао функцију епископског намесника. Он је, свакако, био монах и само прикупљач пореза²⁷. На бањском властелинству је, у време издавања Повеље 1316. године, „област духовну“ имао епископ рашки и он је постављао попове и ђаконе. Нешто касније, реорганизацијом епископија, Бањска постаје седиште нове епископије²⁸. Због ефикаснијег сакупљања ових пореза, игуману је дато право да сам организује сакупљање.

Протопопова дворских било је бар онолико колико и епископа. Постављао их је архиепископ и вероватно су били њему и подређени. У каснијем периоду српске средњовековне државе, нема података о протопоповима дворским. Може се претпоставити да је, после формирања Српске патријаршије, постојао неки вид дворског протопопоа као патријархов помоћник, са првенствено богослужбеним дужностима. Ширењем српске државе, повећавао се број епископија, Црква је добила веће приходе, а пред протопопове дворске постављени су нови изазови. Може се претпоставити да прикупљање дажбина није било ефикасно и да је чак долазило до злоупотреба које се помињу у писму Димитрија Хометијана, али и у Душановом закону. Институција протопопова дворских морала се развијати упоредо са

Теодор Тарановски, *Историја српског права*, 103-104; Лексикон српског средњег века, бир, 47-48 (М. Јанковић), врховина, 107-108 (Д. Динић-Кнежевић).

23 Радислав Грујић, *Парохијско свеиштенство*, 45-46; Теодор Тарановски, *Историја српског права*, 103-104.

24 Радислав Грујић, *Парохијско свеиштенство*, 46-47; Лексикон српског средњег века, протопопоа (Р. Милошевић), 597-598.

25 Стојан Новаковић, *Законски споменици*, 572-573, 615-616, 644, 652.

26 Љубомир Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик Српске краљевске академије IV (1890), 9.

27 Љубомир Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 9; Гавро Шкриванић, *Властелинство Св. Стефана у Бањској*, *Историјски часопис* 6 (1956), 177-198.

28 Марија Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 44-46.

развојем српске Цркве и државе, па је дошло до промена у организацији ове службе²⁹.

У српским изворима помиње се и егзарх, а ово достојанство могло би се довести у везу са протопоповима дворским. Служба егзарха у православној Цркви установљена је тек у XI или XII веку, при епископском двору, због тога се изводи аналогија са перидевтима који су деловали до тог перида. Егзарх, у преводу са грчког – изасланик, обављао је шире дужности него перидевт. Егзархова посета некој области имала је исти карактер као посета епископа³⁰. Ипак, у канонским споменицима нема података о томе да су они имали за задатак прикупљање пореза од свештеника и верника у корист епископа. Канонски зборник из XIV века, Синтагмат Матије Властара, који је био у употреби и у српским земљама, наводи (цитирајући 57. правило Лаодикског сабора) да се перидевти (опходници) у том периоду називају и егзарсима³¹.

У Душановом законнику каже се: „Егзарси световњаци да не буду, да их не шаљу митрополити по поповима, ни да воде митрополитске коње по поповима, него да шаљу митрополити два калуђера по поповима, да духовно упућују и да црквени доходак узимају од попова, какав је од баштине“³². На основи цитираног члана Душановог законика, митрополитима се налаже да шаљу по два своја калуђера, како би се избегле злоупотребе приликом сакупљања пореза. Може се закључити да су до доношења Законика постављани световњаци за егзархе. У оригиналу стоји: „Егзарси козмици да нису“. Користи се грчка реч *козмик*, што значи световњак, лаик, несвештеник. Не треба закључити да су егзарси пре тога били миријски свештеници, попови, већ управо лаици. Ипак, у изворима нема конкретних помена световњака егзарха³³.

Већ је речено да се у неким српским изворима користи израз егзарх у истом контексту као и протопоп, на пример у Теодосијевом Житију Св. Саве³⁴. У неким перидима развоја српске Цркве, извесне разлике између егзарха и протопопова ипак постоје. Тако Повеља краља Стефана Дечанског манастиру Св. Николе Мрачког у Орехову из 1330. године разликује ова два достојанства и наводи „да им (поповима) не пакости Велика црква ни протопопа ни егзарси нити друге власти“³⁵. Треба нагласити да се у овом члану Повеље протопоп наводи у једнини, а егзарси у множини. Да ли је у том периоду епископ већ слао по двојицу својих изасланика да прикупљају дажбине? Протопоп је, по свему судећи, био епископски намесник у већем месту (који би на неки начин такође могао да „пакости“ поповима), док се егзарси у овој Повељи појављују у истом контексту као у Законнику.

У Повељи краља Милутина манастиру Св. Ђорђа код Скопља помиње се и намет *егзарштина* (или *егзархато*). „Поповљанима места тих да не метоха ниједан

29 Стојан Новаковић, *Законик* 169-170; Радислав Грујић, *Парохијско свеиштенство*, 46; Радомир Милошевић, *Друштвени положај*, 11-14;

30 Александар Соловјев, Владимир Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936, 43; Никодим Милаш, *Достојанства*, 55, 123; Лексикон српског средњег века, егзарх, 178 (Р.Милошевић).

31 Стојан Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, Београд 1907, 300.

32 Према преводу Николе Радојчића, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, Београд 1960, 99.

33 Стојан Новаковић, *Законик* 169-170; Радислав Грујић, *Парохијско свеиштенство*, 48; Т. Тарановски, *Историја српског права*, 92-101.

34 Теодосије, *Житвот Св. Саве*, 194

35 Синиша Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III (Дечанског) манастиру светог Николе Мрачког У Орехову 1330*, Стари српски архив I (2002), 58, 60.

епископ, ни да им запрештенија поставља, ни да узима доходак, сем архиепископу помен. А егзарштину да узима црква Св. Ђорђа³⁶. Егзарштина је, свакако, дажбина коју су сакупљали егзарси. Коришћење овог грчког израза свакако је под утицајем раније издатих повеља византијских царева овом манастиру, што је у Повељи и наглашено³⁷. Иако нема поузданих података коју врсту дажбина је обухватала егзарштина, вероватно је слична биру³⁸.

До половине XIV века, по свему судећи, дошло је до извесних промена у организацији протопопско-егзаршке службе. Како Законик регулише, протопопови су били намесници епископа у већим местима и старали су се о правилном вршењу службе и сузбијању јереси, а егзарси су сакупљали намете за епископе и митрополите³⁹. У том случају, функција егзарха у XIV веку могла би се изједначити са функцијом протопопа дворског каква је наведена у Жичкој повељи.

Може се претпоставити да је служба протопопова дворских, онако како је успоставио Св. Сава по оснивању српске Цркве, функционисала до периода док су се одржале првобитне епископије. Од времена краља Милутина и реорганизације епископија, долази и до промене у организацији прикупљања епископских пореза. Почетком XIV века, дошло је до експанзије световног – лаичког чиновништва у српској Цркви (упоредо са Милутиновом реформом у државној и локалној управи), па су тако и на функције егзарха постављени лаици. Пошто они нису могли да врше и надгледају ваљаност рада попова, њихова функција потпуно је одвојена од протопоповске. У овом периоду долази до преображаја институције протопопа дворског у егзарха. Сакупљање врховине, бира или других доходака било је од великог значаја за епископе, па су они настојали да што лакше обезбеде овај приход. По свему судећи, световњаци егзарси били су ефикаснији, али и грубљи и чинили злоупотребе које се помињу у Душановом законнику⁴⁰.

Очигледно да покушај увођења лаика у црквене послове није донео ваљане резултате. У доба краља Стефана Дечанског и на почетку Душанове владавине, монаси односе превагу над световним чиновништвом у српској Цркви. У периоду врхунца српског монаштва, свакако је било довољно образованих и способних монаха да би били први епископски изасланици и сарадници. Именовањем монаха за егзархе, надограђено је првобитно формирано језгро, оличено у протопоповима дворским које је успоставио Св. Сава. Тако су службу протопопова дворских најпре обављали монаси, затим су, у доба краља Милутина, постављани световњаци за егзархе, а Душановим закоником, монасима се враћа право прикупљања епископских прихода, чиме се наставља континуитет са институцијом протопопова дворских. Теза да су дворски протопопови нестали из српске Цркве у периоду владавине Стефана Дечанског или Душана, коју такође износи Р. Грујић, може се прихватити само са резервом. Пре би се могло говорити о трансформацији коју је доживела ова

36 Стојан Новаковић, *Законски споменици*, 615-616.

37 Радислав Грујић, *Властелинство манастира св Ђорђа код Скопља*, Гласник Скопског научног друштва 1(1925), 65; Радомир Милошевић, *Друштвени положај*, 13; Лексикон српског средњег века, егзарштина 176-179 (Р. Радић); Теодор Тарановски, *Историја српског права*, 105-107.

38 У XVIII веку се у Београдско-карловачкој митрополији помиње *ексархија* или *ексарштина* као дажбина коју су попови сакупљали од верника по дому. Радислав Грујић, *Парохијско свеиштенство*, 71-72.

39 Стојан Новаковић, *Законик*, 12, 169-170.

40 Радислав Грујић, *Парохијско свеиштенство*, 48; Марија Јанковић, *Епископије и митрополије*, 35-60 Теодор Тарановски, *Историја српског права*, 92-101.

институција, насталој као развојни ток и сазревање хијерархије у српској Цркви. Чињеница је да дворске протопопове не помиње Душанов законик нити споменици XIV века. Они, пак, спомињу егзархе са сличним или истим задужењима. Прелазак надлежности из једно у друго достојанство и промена назива, већ је позната у ранијој историји Цркве (од хорепископа, периодефта, егзарха и протопопова)⁴¹.

Овакво уређење о постављењу монаха за егзархе и њихова потпуна одвојеност од протопопова, задржала се у српској Цркви и у периоду турске власти. Тако у XVIII веку београдски митрополит Мојсије Петровић одбија да протопопови намесници сакупљају порезе, већ каже да ће остати при старом обичају – да шаље егзархе (придворне калуђере)⁴². Прикупљање црквених дажбина од попова и верника, од формирања српске Цркве организовано је као посебна служба и, као таква, одржала се током дужег периода.

Извори

Доментијан, *Житије Св.Саве*, прир. Љ. Јухус-Георгиевски, Београд 2001.

Demetrii Chomateni Panemata diafora, rec. G. Prinzing, Berolini 2002.

Ковачевић Љубомир, *Светостефанска хрисовуља*, Спokenик СКА 4 (1890),

1-9

Miclosich Franc, *Monumenta Serbica, spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Београд 2006.

Милојевић Милош, *Дечанске хрисовуље*, Гласник српског ученог друштва XII, Београд 1880.

Мишић Синиша, *Повеља краља Стефана Уроша III (Дечанског) манастиру светог Николе Мрачког У Орехову 1330*, Стари српски архив I (2002), 55-67.

Новаковић Стојан, *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354. године*, Београд 2004.

Новаковић Стојан, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.

Новаковић Стојан, *Охридска архиепископија у почетку XI века, Хрисовуље цара Василија II од 1019. и 1200. године*, *Изабрана дела II*, Списи из историјске географије, Београд 2003, 63-102

Новаковић Стојан, *Матије Властара Синтагмат*, Београд 1907.

Радојчић Никола, *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, Београд 1960.

Соловјев Александар, Мошин Владимир, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936.

Соловјев Александар, *Одабрани споменици српског права од XII до краја XVI века*, Београд 1926.

Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, прир. Љ.Јухас-Георгијевска, Београд 1999.

Суботић Гојко, *Трећа Жичка повеља*, Зограф 31 (2006-2007), 51-58.

41 Радислав Грујић, *Парохијско свеиштенство*, 48-49; Никодим Милаш, *Достојанства*, 105-113.

42 Радислав Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације, (1718-1735)*, Споменик СКА 52 (1906), 95; исти, *Парохијско свеиштенство*, 49; Исидора Точанац, *Прописи митрополита Мојсија Петровића за свеиштенике и парохијане*, *Историјски часопис* 48 (2001), 147-164.

Теодосије, *Живот Светог Саве*, Стара српска књижевност I, прир. Д. Павловић, Нови Сад 1966.

Литература

- Грујић Радослав, *Скопска митрополија*, Скопље 1935.
- Грујић Радослав, *Средњовековно српско парохијско свештенство*, Скопље 1923.
- Грујић Радислав, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718-1735)*, Споменик Српске краљевске академије 52 (1906).
- Грујић Радислав, *Властелинство манастира св Ђорђа код Скопља*, Гласник Скопског научног друштва 1(1925), 65
- Динић-Кнежевић Душанка, *Прилог проучавању свештенства у средњовековној Србији*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду X I/1 (1968), 56-57
- Дурковић-Јакшић Љиљана, *О Жичкој повељи*, *Наша прошлост* 3 (1988), 49-57;
- Живковић Бранислав, *Жича – цртежи фресака*, Београд 1985, 38-39;
- Јанковић Марија, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985,
- Лексикон српског средњег века*, Београд 1995,
- Милаш Никодим, *Православно црквено право*, Београд 1926.
- Милаш Никодим, *Достојанства у православној цркви по црквено-правним изворима до XIV века*, Шибеник 2008.
- Милошевић Радомир, *Друштвени положај православног свештенства у средњовековној Србији*, Београд 1984.
- Поповић Александар, *Представа о Јужним Словенима у писмима охридског архиепископа Димитрија Хоматина*, Ниш и Византија VII (2008), 327-341.
- Синдак Душан, *Једна или две Жичке повеље*, *Историјски часопис* 14-15 (1963-1965), 309-315
- Тарановски Теодор, *Историја српског права у немањинској држави*, Београд 2002.
- Точанац Исидора, *Прописи митрополита Мојсија Петровића за свештенике и парохијане*, *Историјски часопис* 48(2001), 147-164.
- Фекете Егон, *Учешиће Светог Саве у изради жичке повеље*, *Зборник Матице Српске за филологију и лингвистику* 2 (1959), 76-87.
- Шкриванић Гавро, *Жичко епархијско властелинство*, *Историјски часопис* 4 (1952-1953), 147-168.
- Шкриванић Гавро, *Властелинство Св. Стефана у Бањској*, *Историјски часопис* 6 (1956), 177-198.

Marija Koprivica

PALACE PROTOPRIEST AND EXARCH IN MEDIEVAL SERBIAN CHURCH

The title of *palace protopriest* within Serbian church has existed since it was first established. First protopriests were appointed by St Sava from among his disciples. The only data on the position and duties of palace protopriests can be found in the Žiča Charter. The basic duty of a palace protopriest is to collect Episcopal revenue and tolls such as “vrhovina” and “bir”. Since the rule of king Milutin and Episcopal reorganisation, changes were also made in the organisation of collecting church taxes. At the beginning of 14th Century, the number of laymen working in Serbian church expanded and consequently they were also appointed to the function of exarches. Since they were not able to perform and supervise the work of priests, their function was completely separated from the one of the protopriest. In this period, palace protopriest institution was converted into exarch. Dušan’s Code states that monks should be appointed as exarches and gather church taxes. In this way, a continuity related to palace protopriests determined by Žiča Charter was established.

Key words: protopriest, exarch, palace protopriest, Žiča Charter, medieval Serbia.

